

Դեռ լուսինը չէր անյայտացած, երբ Մինասիկը խորունկ հառաչանք մ'արձակեց և սովաւտանը հոգեվարքէ մը դալկացած՝ ջլատ բազուկները մօրը գերեզմանին վրայ դրաւ, գլուխը անոր յեցուց, յետոյ սահեցաւ և թիկունքը գերեզմանին տալով պառկեցաւ, աչքերը աստղերուն տուած...

Լուսնի լոյսը իր կիսադէմքը կ'արծաթագօծէր, խոտերը զեփիւններով կ'ողբային չորս կողմը. գիշերուան լռութիւնը վերջացած կեանքի մը հանդիսաւորութիւնը ունէր. տղան կը քնանար իր մօր գերեզմանին վրայ, լուսնի մայրական փայփայանքին ներքեւ. աչքերը բաց էին, բայց չէր շնչեր...

*

Խաչիկը գերեզմանին ճանապարհին վրայ յառաջ կու գար, և ծառերու կիսաստուերներու մէջ կը կարծէր հոգիներ տեսնել. և կը մտածէր իր խորհրդաւոր կեանքին վրայ՝ որ այնքան թշուառ եղած էր. բայց իր ընտանեաց համար թերեւս երջանակազոյնն էր։ Գերեզմանները սկսան երեւնալ. ամէնքն ալ թարմ էին և ամենուն ճով ոտքացողներ կային, որոնք մթու թեան մէջ, այդ գերեզմաններուն վրայ՝ տխուր և սեւ պատմութիւններ կը կարդային։

Մարիամը՝ քիչ մը հեռուէն ցըցուց իր մօրը գերեզմանը և Մինասիկ եղբայրը, որ կարծես կը քնանար մայրիկին գերեզմանին վրայ ընկած։

Խաչիկ մօտեցաւ անոր. արցունքը թափեց մօրը գերեզմանին վրայ, յետոյ զբրկեց Մինասիկը, բայց նա չարթնցաւ. համբուրեց անոր ճակատը, սառի նման պաղ էր. և երբ անոր ձեռքին մէջ սեղմուած գտաւ իր տուած ողորմութիւնը՝ սառած ու արձանացած մնաց...

Այս բոլորէն մութ սաւանով մը ծածկուեցաւ գերեզմանը. լուսինն անյայտացաւ խաւարին մէջ թողլով մեռած Մինասիկը, որուն ճակտին վրայ դեռ կը մնային խաչիկին շրթունքները...

*

Այսպէս շատ տարիներէ վերջը՝ կեանքի

յանկարծական յեղաշրջութեամբ մը, խաչիկ ներկային մէջ՝ նոր անցեալ մը կը գտնէր իրեն. կ'իմանար՝ թէ տարբեր ծնողներ, տարբեր եղբայրներ ունեցած էր, որոնց բնակարանին մէջ էր հիմայ. կ'իմանար՝ արցունքներ հեղեղելով՝ թէ իր ընտանիկան յորկի գերեզմանատունն ինքնին էր։

Հ. Մ. ՊԱՏՈՒՐԵԱՆ.

ՀԱՅ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐ

ՄԱՌԻՃ, (1905, թիւ 11-12):

Բազմավիկի իմ ընթերցողներու խոստացեր էի վերլուծութիւն մը տալ Վ. Փափագեանի խաղ պատկերին, երբ վերջակէտը դնէր։ Մարմի ներկայ թիւին մէջ հեղինակն իր պարտքը աւարտեց, ինծի կը մնայ իմ կատարել։

Սթափութեան համար պտոյտի ելած է հեղինակը, բլուրներու վրայ՝ որ մօտ են հայ գիւղի մը։ Կէս մը յոգնածութեան, կէս մըն ալ գեղեցիկ տեսարանը հանգստեամբ վայելելու պատճառաւ՝ շուքի մը տակ կը տեղաւորուի. Հիտաքըքրութենէ և դիպուածէն բերուած՝ շուտով իր դիմացը կը շարունակ գիւղին տղաքը, որ այն տեղերը իրենց անասունները կ'արածէին։ Ամէնքն ալ բոկոտն, խեղճ հագուած, արեւէն կիզուած, — ամէնքն ալ սակայն անհանդարտ ու չարածնի, խաղ մը կ'ուզեն ձեռքներէ՝ ի շնորհս իրենց քաղցրի այցելուին։ — Դիտուած է թէ բնագոյր կը մտէ տղաքը նմանցնելու ընկերակաւն այն կարգերը, որ աչքի զարնոյց են՝ ինչպէս եկեղեցականը, գինուորականը, վարչականը։ Ու Վ. Փափագեանի պատկերին փոքրիկները հոն են հիմայ, բոլորած բլրան լանջքին, տեսարան հանելու քաղաքական վարչութիւնը։ Մէջերէն ամենէն զօրաւորը գիւղապետ կ'ընտրեն, հետզհետէ կու գան զգիրը, ոստիկանները և որ ըստ կարգին։ Երկու գիւ-

դացի իւրարու հետ խնդիր մը կ'ունենան՝ ինչ բանի համար՝ իրենք ալ որոշ չեն գիտեր։ այնքան չնչին է կոտածաղիկը։ Բայց այս բաւական է արդէն՝ որ երկու կողմն ալ տուտէ այնքան դրամ, ցորեն, իւղ, և ինչ բերք որ գիւղացիի մը յարկին տակ կրնայ գտնուիլ, որպէս զի արդարութեան բոլոր պաշտօնեաները կարենան մէջերնին բաժնել։ Այլ ոչ ոք ոչ կը դարձնէ յանցարեւոյններուն։ երկու կողմն ալ արդարացի են։ Իրենց բոլոր թելադրութիւններուն, խուզարկութիւններուն, սպառնալիքներուն նպատակը չէ՝ արդարութիւնը յերեւան հանել, այլ դրամը գիւղացւոյն քսակէն և ցորենը շտեմարանէն։ Անշուշտ տղաքները խաղ կը ձեւացնեն, բայց այս անարուեստ դերասանները այնքան դիտող աչք ունեցած են՝ որ կեղծ գիւղացիներ՝ ոչ միայն իր զգացումներով, այլ և ձայնի աստիճանովը, հազալու եղանակով, աչքերու թարթիչներով, և միւս բոլոր մարմնական թերութիւններով՝ բուն ճիշդ գիւղացիտն է, ինչպէս որ պզտիկը տեսած է իրենց գիւղին մէջ։ Այլ մարդ կը մտածէ թէ այս տղան՝ որ այսօր այնքան յարեւարմար կեղծը կը ձեւացնէ, վաղը ճիշդն ալ պիտի չընէ։

Այս է ահաւասիկ ոգին Վ. Փափազեանի թող պատկերին։ Փափազեան իր ոճին մէջ բնաւ անձնական արտայայտութիւն մը չի ցուցներ, որ ուշադրութիւն գրաւէ։

Մոռձի բազմաթիւ լուրջ թարգմանութիւններէն կամ թարգմանաբար յօդուածներէն զատ, որ ընկերաբանական կամ զբական կարեւորութիւնն ունին, կայ նաեւ ընդարձակ մատենախօսական մը, Լէօնի գրածն է։ Մատի մէկ նոր հրատարակութեան առթիւ։ Ն. Մատն ալ, Լէօն ալ՝ հայկական հին կեանքով կը զբաղին։ Մատն ուզած է մեկնել արքայաւանդունը, զոր թաթարներ կու տային քրիստոնէից։ Դիտած է թէ « արքաունը յատկապէս քաղկեդոնիկ քրիստոնեաների անունն է։ Բառը մոնղոլական չէ, փոխառած բառ է։ Նրան կարելի է բացատրել հայերէն արքայ բառի միջոցով։ Սիրիայի քաղկեդոնիկները

կոչուած էին մեկրիտ, որ նշանակում է թագաւորական։ Այս « արքաուն » էլ նոյն մտքով պիտի գործածուած լինի հայ քաղկեդոնիկները վերաբերմամբ »։ Լէօնի վկայութիւնները կը բերեն, որով կը ցուցնէ թէ արքաունը ոչ թէ քաղկեդոնիկներուն տրուած անունն է՝ այլ իշխանական, բազաւորակ կը նշանակէ։ Սոյն բառը շատ զբաղցուցիչ է նաեւ եւրոպացի գիտունները։

Լէօնի հետ մենք ալ չենք կարծիք որ Ն. Մատի տուած մեկնութիւնը զոհացուցիչ ըլլայ։ Հիներէն՝ միայն ըստ (Որբելեանի չէ՝ որ արքայունը կամ արքաուն՝ քրիստոնեայ կը նշանակէ. իրմէ յառաջ վարդան վարդապետը (ԺԿ դարու) քանի մը անգամ նոյն բառը գործածել է, և ապա հովսէփէ չենք կրնար բռնել թէ միշտ քրիստոնեայ իմաստով։ Էջ 155-6 (տպ. Վենետիկ, 1862) կը գրէ՝ թէ « Ի յեօթն հարիւր երեքտասան թուին կոչեաց զմեզ մեծն Հուլաւու Էլղանն ի ձեռն Շնորհաւոր կոչեցեալ փառաւորելոյ առն . . . որ տարաւ իւրով ծախիւք և զբաստիւք զմեզ և որք ընդ մեզ էին վարդապետք . . . Եւ ի տեսանելն զմեզ ծուրն ոչ ետուն կրկնել և ոչ չորքի ըստ իւրեանց սովորութեանն. իր թէ արքաունքն՝ Աստուծոյ միայն երկրպագն »։ Հրատարակիչը՝ Ալեքան՝ կը ծանօթագրէ թէ « Այսպէս կոչէին թաթարք զքրիստոնեայ »։ Այս կտորն յիշելով՝ անշուշտ՝ Առձեռն բառգիրքն ալ արքաունն բառին դիմացը կը նշանակէ « քրիստոնեայ » ըստ թաթարաց »։ Բայց դարձեալ նոյն պատմիչը, էջ 158, Հուլաւու խանին հետ ունեցած խօսակցութեան մէջ կը գրէ թէ « Ասցի, թէ զինչ քրիստոնեայ կայ և արքաուն ընդ ծով և ընդ ցամաք, ամենոյ սիրտ հետ քեզ լաւ է և քեզ ազօթք են առնում։ Հրամայեաց՝ թէ Հաւատալ եմ որ հէնց է. ապա յԱստուծոյ ճանապարհն չեն արքաունքն, ինձ ինչ ազօթք առնեն, և թէ առնեն՝ Աստուած երբ լսէ. մէշում արքաունն զԱստուած յերկնից յերկիր բերէ. չբերէ։ Ասցէք որ յԱստուծոյ ճանապարհն կենան և ազօթքս առնեն. մեր եղբարքն հետ մեզ վասն այն են ի

կուրիլ, որ մենք քրիստոնասէր ենք և քրիստոնէութիւն կայ ի մեր տանս » ինչպէս կը տեսնուի արքայուն բառը հոս ոչ միայն քաղկեդոնիկ քրիստոնեայ չի նշանակեր, այլ և տարակուսական է թէ քրիստոնեայ կը նշանակէ՝ Նոր Հայկազեանս՝ արքայուն բառը կը մեկնէ « թագաւորացն թաթար », և կը յիշատակէ համառօտելով վարդանի այս կտորը :

Ն. Մառ յետ արքայուն բառը քաղկեդոնականի հոմանիշ կարծելու, կ'ընդարձակէ իր աշխատութիւնը՝ ընելու համար պատմութիւնն այն Հայոց՝ որ Քաղկեդոնի ժողովրդ ուղղափառ ընդունեցան : Գրութեան ընթացքին մէջ կը լուսարանէ Մառ նաեւ « Մթաթ անուան տակ յայտնի Հայերին : Դրանք յունադասան Հայեր էին, ինչպէս երեւում է Պ. Մառի բերած մի յունական գրաւոր աղբիւրից, որի սլաւօնական թարգմանութիւնն է նա ունեցել ձեռքի տակ : Բանից երեւում է որ Մթաթը, իբրեւ Հայեր, կասկածներ էին յարուցանում յունական օրթոդոքսութեան աշխարհում : Եւ մի քանի յոյն եկեղեցականներ հարկադրուած եղան զրեւ և ապացուցանել թէ դրանք հերետիկոս Հայերից չեն, այլ ուղղափառ են » : Իրենց անունը ծար կամ ծայղ կամ ծայր, ըստ Նոր Հայկազանի ուսմկական բառ մ'է « որպէս նշանակ թշնամանաց » . իսկ ըստ հին բառարանի կը նշանակէ քիւրի, կիսատ . բայց ինչ բանի մէջ թերի, արդեօք հաստո՞ց : Զեմ գիտեր ուսկից առած՝ Հ. Ալիշան կը գրէ թէ (Պատմիչը Հայոց էջ 208 փոքրագիր) ծաղն « ճեղքուած բաժնուած, ծոած ծրգած նշանակէ », և կը համարի զատոնը հայ — հոռոմներ՝ որոնք ընդմէջ կենարիոյ և Սերաստիոյ կը բնակէին : Բայց եթէ Հայոց մէջ կային յունադասաններ, Յունաց մէջ ալ կային այլադասաններ, միայն թէ երբ յոյն էին՝ կիսատ կը կոչուէին, իսկ երբ հայեր էին՝ Մթաթ, ինչպէս կ'որոշէ Միխիթար Ապարանեցի « Ոմանք ի Յունաց և ոմանք ի Հայոց, որք կոչին կիսատ Յոյնք, և ծար Հայք » : Փափաքելի էր որ Մառի այս աշխատութեան գէթ Մթաթերուն վրայ գրած

մասն՝ ամբողջական թարգմանութեամբ ներկայացուէր . մեր պատմութեան մէջ շատ մութ կէտ մըն է այս : Ունինք ժ. դարու պատմիչ մը՝ Ուխտանէս, որ իր պատմութեան ընծայականին մէջ կը խոստանայ « կարգել մի ըստ միով » ըստ իւրաքանչիւր խորհրդոյ, նախ զթիւ թագաւորացն և հայրապետացն մերոց, և զբաժանումն վրաց ի Հայոց միաբանութենէ, և յետ այնքի զմկրտոնքին ազգին որ ծայն կույի » : Դժբախտաբար այս երրորդ մասը բոլորովին կորսուեց : Բայց այս տեղեկութենէն լոկ դատելով, Մթաթը միայն յունադասան Հայեր ըլլալ չեն թուիր . այլապէս պիտի չհասկցուի զմկրտոնքին ազգին՝ որ Մթաթ կույի բացատրութիւնը, եթէ չհամարինք որ գրողին սլաւօնադոմէիւնը այս աստիճան բռնաբարած ըլլայ հայերէն բառերու իմաստը :

Հ. Ն. ԱՆՏԻՔԵԱՆ

1930, (1906, թիւ 3) :

Լոյսի խմբագրութիւնն՝ Հանգանակի « Զարդաց-դոտարեւոյն, զոտարեւոյն և յոտարեւոյն » տարբեր ձեւերուն վրայ խօսելու առիթ կ'ունենայ (Լոյս, թ. 3, էջ 70) . և առիթը տուած է Երուսաղեմէն Գ. Ս. Արարտի խմբագիրը՝ Կարապետ վ. 1902ին առաջարկեց յոտարեւոյն ձեւը, իբրեւ ուղիղ և համաձայն մեր նախնի վարդապետաց . բայց Գեր. Յուսիկ Եպիսկոպոս՝ հակառակը պաշտպանեց : Կարապետ վ. իրեն փաստ ունէր՝ Ն. Լամբրոնեւոյ, Սեբէոսի աւանդած և Յունական Հանգանակները . իսկ Յուսիկ եպիսկոպոս՝ սա պատճառաբանութիւնը, « եթէ պիտի սկսինք եկեղեցական գրուածոց սրբագրութիւնը՝ երբեք վերջ պիտի չունենայ ան, քանի որ միշտ նորագոյն ձեռագիրները երեւան պիտի ելնեն » : Սրբազանին առարկութիւնը կամ պատասխանը արդարացի է, բայց սակայն անոր ալ սահման մը դնել հարկ է : Զառարեւոյն և զոտարեւոյն ձեւերու տարբերութիւնը մէկ տառի յաւելուածով՝ իմաստի ընդարձակ զանազանութիւն ունի .

ուստի այս խնդրոյն մէջ կարապետ վ. հա-
կառակ պատասխանի չէր սպասիր անշուշտ:

Բարգէն վ. Լոյսի այս թուոյն մէջ կը
պաշտպանէ յառաքեալսն ձեւը, հիմնուած
Փաթրճեան-Տաշեան Ս. Պատարագամատոյցը
Հայոց հմտակից գործին վրայ: Բայտնի է
որ այդ սխալը մուտ գտած է և տարա-
ծուած մի միայն ձեռագիր և տպուած
խորհրդատետրներու մէջ. քայց թէ որ դա-
րէն՝ յայտնի չէ: Մեր մատենադարանի ձե-
ռագիր խորհրդատետրները շատ հնութիւն
մը չունին, և ամէնքն ալ ընդհանրապէս
գաղաքեալսն ունին: Փենտալեր (տես Լոյս, էջ
71) այդ սխալը տարածողին հեղինակ կը
համարի գեարսեղ Հոյով:

Այս Բարսեղը, որ փի դարուն կ'ապրէր
ի Հոռոմ, մեր բոլոր եկեղեցական մատենա-
ները իբրեւ թէ սրբագրեց:

Սակայն գաղաքեալսն ձեւը կարծեմ պէտք
չէ Բարսղի սրբագրութիւնը! համարել .
Քենասէր՝ կը գրէ. « (Բարսեղ) Հոյովի փո-
փոխութեանց կարգէն է եւս՝ գաղաքեալն
ըսել և ոչ գաղաքեալսն. և այս փոփոխու-
թիւնը չենք գիտեր ի՞նչպէս մեր Հայ եկե-
ղեցիներու մէջ ալ մուտք գտեր է »: Անոր
համար գաղաքեալսն փոփոխութիւնը Բարսղի
չենք ընծայեր՝ վասն զի մեր մատենադա-
րանի ձեռագիր խորհրդատետրներն ալ գա-
ղաքեալսն ունին, և այդ ձեռագիրներէն մի
քանին թէեւ անթուական՝ սակայն գրուած
են ապահովապէս Բարսղէն դար մ'առաջ:
Նաեւ Երուսաղէմ օրինակուած ձեռագիր
մը 1641 թուականին գաղաքեալսն ունի,
մինչդեռ Բարսեղ իր սրբագրած ծիսական
գրքերը 1677ին սկսաւ տպել ի Հոռոմ:

Խնդիր մ'ալ յառաքեալսն և գաղաքեալսն
ձեւերուն մասին: Զատեղանութիւնը քե-
րականական պէտք է նկատել: Ինչպէս կը
գրէ Հ. Փաթրճեան՝ նախնական ձեւն է յա-
ղաքեալսն. յետոյ օրինակողներու գրչով
գաղաքեալսն եղած. և շատ յայտնի է որ
հնագոյն ձեւն է առաջինը և ուղիղ ըստ
նիկիական յոյն բնագրին, որ պահուած է
թէ՛ Սեբեոսի քով և թէ՛ Ն. Լամբրոնեցոյ
Պատարագի Միակնութեան մէջ:

Հ. Մ. ՊԱՏԱՐԵԱՆ

Վ Ա Լ Վ Օ Յ Ի Ա

Փինլանտերէն ուսումնաթերթ մ'է վա-
լօյիս, որ կը հրատարակուի Հէլսինգիսսա
քաղաքի մէջ, և որ 1880ին հաստատուած
ըլլալով՝ անցած տարի տօնեց իւր ուսու-
նական շրջանի քսանհինգամեակը: —
Այդ տօնին առթիւ հրատարակեց նաեւ
Խաղաքաւոյ բիւ մը, որուն մէջ ամփոփուած
են նշանաւոր Փինլանտագէտներու կարճա-
ռօտ յօդուածներ, յատկապէս նոյն քսան-
ամիսին առթիւ գրուած: Այդ Խաղաքաւոյն
կը թարգմանենք հետեւեալ տողերը, որոնք
կը պատշաճին ոչ միայն վարլօյիսի, այլ
նաեւ զայն հրատարակող ազգին բախտա-
կից եղող ուրիշ ազգերու և անոնց թեր-
թերուն: Այս ազնիւ զգացումներով խո-
հուն իմաստները՝ բոլորած են ազգիս քաջա-
ծանօթ հայագէտ Սաուցչապետ Էմիլիոյ
Տէգայի գրէն:

ՔԱՆԱ ԵՒ ՀԻՆԳ ՏԱՐԻ ՎԵՐՋ

Նքանք այն տներուն ուր հայրը մրցակից է որդիոց,
ուր սիրալիր մրցում կայ եղբարց մէջ զեպ յաղթա-
նակ համարին, կամ զեղեցիկն՝ որ անոր զարգն ու պեր-
հութիւնն է: Եթէ շնորհք մը զլացած է հոն բնութեան
ձեռքը, կը համի մարդկային ճարտարութիւնը. և մեկ
ընտանիք յաճախ ժամագրաւայր կ'ըլլայ մարերու՝ ո-
րոնք ծնած ու սնած են տարբեր արեամբ, յայց հա-
մաշունչ՝ Համայնի անսահմանութեան մէջ երեցող
մտածութեանց, խօսքերու, գործերու զաղտնիքը պար-
զելու սիրով: Այս ընկերութեանց մէջ ալ կայ հայր մը՝
յորդողից և առաջնորդ. և զստեղծ ազատութեան հանդից
հետ՝ գերութեան սրբազան պարաքերով կը դիմեն մի
և նոյն նպատակի, կը հերկեն լքեալ զաշուր, նորեն կը
սեղանեն արաբ, կը քաղեն որոշիւ, կ'ամբարեն հիւ-
թեղ պոռոշները: Այս ընկերութեանց մէջ ալ կայ զե-
ռուն կեանք մը. մատաղ հասակի անտաղդ տատամու-
թիւնը, պատանեկութեան եռանդը, հասուն տարիքի
կռապատութիւնը, և աւաշ, ճերմութեան հիւժուճը.
յայց օգտակար է ամենուն՝ տօնը, առանց սնապա-
նութեան և աւելի բարձր խոյանալու փափաքով, որ
մը որ յիշեցնէ գործնէ կեանքի շատ տարիներ: — Գո-
վութիւն և մաղթանք բարւոյ առ Վարլօյս:

Ամեն երկրի ունի իւր փառքերը, և անոնց վրայ իւ-
սելու և զանոնք վարլելու կը փութան իմաստուն քա-
ղաքացիք, աշխրհիկ բաց, և մարքերին արթնուն, զեպ